

ASIM ZUBČEVIĆ
(Sarajevo)

KNJIGE I NJIHOVI VLASNICI PREMA KASSAM DEFTERIMA SARAJEVSKOG SUDA 1762.–1787.

Ključne riječi: kulturna historija, povijest knjige, privatne biblioteke, Sarajevo, 18. st., kassam defteri.

Podaci o knjigama u privatnom vlasništvu iz prošlosti važan su izvor za proučavanje kulturne povijesti jednog naroda.¹ Posebnu vrijednost ima rekonstrukcija zbirke knjiga koje nisu sačuvane. Za osmansko razdoblje bosanske povijesti najvažniji izvor građe o knjigama i njihovim vlasnicima su popisi imovine umrlih.² Na osnovu takvih popisa u novije doba nastalo je više studija o knjigama u vlasništvu stanovnika pojedinih

---

¹ Kao primjere sveobuhvatne studije o kulturnoj povijesti knjige kod Britanaca vidjeti: *The Cambridge History of the Book in Britain*, vols. I–VI (Cambridge: Cambridge University Press, 1987–2009), naročito sv. III koji pokriva period 1400–1557 i poglavlje “Collections and Ownership”, pp. 205–284. Predviđeno je štampanje ukupno sedam tomova; *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, vols. I–III (Cambridge: Cambridge University Press, 2006). Kao primjer studije o kulturnoj povijesti knjige u drugačijem kulturnom podneblju, vidjeti Peter Kornicki, *The Book in Japan: A Cultural History from the Beginnings to the Nineteenth Century* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998), posebno poglavlje “Libraries and Collectors,” pp. 363–412.

² Ostali izvori uključuju vakufname, popise knjiga, potpise vlasnika na knjigama i podatke iz tekstova djela. Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima I* (Sarajevo: Svjetlost, 1988) str. 28–50. Ždralović ističe “potrebu daljnjeg proučavanja spomenutih izvora, a i potrebu potpunijeg prikupljanja podataka neophodnih za dublje upoznavanje sadržine arabičkih biblioteka na našem tlu,” ibid, str. 50. Za utvrđivanje vlasništva nad knjigama treba još spomenuti pečate s imenima vlasnika. O tome vidjeti Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije* (Zagreb, 2007), str. 81–82.

gradova Osmanskog carstva.³ Ovim tekstom želimo predstaviti dio rezultata istraživanja o knjigama u vlasništvu stanovnika Sarajevskog kadiluka u drugoj polovini 18. st., kroz razdoblje od 25 godina. U radu se pokušava dati odgovor na dva osnovna pitanja: ko su bili tadašnji vlasnici knjiga, te kakve su knjige oni imali?

Popisi imovine umrlih stanovnika Osmanskog carstva, poznati kao *kassam* ili *tereke* defteri, unošeni su u sudske registre, sidžile.⁴ U nekim gradovima Carstva poput Kaira i Burse vođeni su zasebni defteri s popisima imovine umrlih.⁵

Većina od 88 sidžila Sarajevskog šerijatskog suda koji se danas čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sadrži *kassam* deftere.⁶ Postavljeni vremenski okvir našeg istraživanja odredile su dvije činjenice: prva je da su, počevši s 1762. godinom, sačuvani sidžili u nizu, sve

³ Meropi Anastasiadou, "Des défunts hours du comun: les possesseurs de livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique", *Turcica*, 32, 2000, pp. 197-152; Colette Establet et Jean-Paul Pascual, "Les livres des gens à Damas vers 1700", *REMM* 87-88, pp. 143-175; Orlin Sabev, "Private book collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary Notes)", *Études Balkaniques*, 2003, 1, pp. 34-82; Ali İhsan Karataş, "Tereke kayıtlarına göre XVI. Yüzyılda Bursa'da insan-kitap ilişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8, 1999. O privatnim zbirkama knjiga kao izvoru za sticanje uvida u čitalačka interesovanja vlasnika u osmanskome društvu vidjeti: M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, Oxford, 2008), pp. 38-40, 96; Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, New York, 2007), pp. 189-191, 264. Već je spomenuta studija Tatjane Paić-Vukić u kojoj se na osnovu sačuvane privatne zbirke knjiga jednog kadije s početka 19. st. rekonstruirala njegov svijet.

⁴ "Pod tim izrazom [popis nasljedstva, op. prev.] mislimo na listu predmeta koje je ostavio umrli, uključujući i pokretnu i nepokretnu imovinu, ali ne i poljoprivredno zemljište u državnom vlasništvu (*miri*)," *the Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. IX (Leiden, 1997), str. 540 (dalje: EI²). Redhouse određuje *defter* kao "knjigu za upisivanje listi, računa i slično; registar, računovodstvenu knjigu, bilježnicu", a zatim i kao "listu, popis, svitak", Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significance of the Turkish Terms*, 3rd edition, İstanbul, str. 906. U upotrebi je i izraz *muhalefat defteri*, koji se koristi za popis imovine umrlih službenika ili onih koji su umrli bez nasljednika, a čija imovina je pripadala državnoj kasi. Imovina maloljetnika i neuračunljivih osoba također je držana pod nadzorom do sticanja punoljetnosti, EI², vol. VII, str. 517.

⁵ EI², vol. IX, str. 540. U Istanbulu i Jedrenama vođeni su posebni *kassam* defteri za pripadnike vojne klase, Isto. Također: Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: an Introduction to the Sources* (Cambridge, 1999), p. 56.

⁶ Za opis sadržaja sarajevskih sidžila vidjeti: Azra Gadžo-Kasumović, "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali XXI-XXII* (2003), 41-83; O sidžilima u Bosni i Hercegovini općenito vidjeti: Hatidža Čar-Drnda, "Šerijatski sidžili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini", *Anali XIII-XIV* (1987), 53-67.

do 1852. Upravo podaci dobiveni iščitavanjem kassam deftera koji se nižu godina za godinu daju najpotpuniji uvid u knjige koje su kolale u tome vremenu i o njihovim vlasnicima⁷; druga činjenica je da, iako ne u cijelosti, postavljeni vremenski okvir rada zahvata ono razdoblje u povijesti Sarajeva koje u svojoj međžmui, odnosno ljetopisu, opisuje Mula Mustafa Bašeskija.⁸

U svojim bilješkama sa zapažanjima o nauci, učenima i ljubiteljima nauke među svojim sugrađanima, Bašeskija spominje i nekoliko knjiga:

Hafiz Tokatlja, vaiz, redovno je sedam-osam godina, kazivao *Bejdaviju*, koji završi ove godine.⁹

Hadži [M]ehmed-efendija Velihodžić (Velihacogli) predavao je u Husrev-begovu mektebu *Multeku* i astronomiju.... I moja malenkost je prisustvovala predavanjima.¹⁰

Bjelobradi Mustafa Zeher, telal, šaljivčina, znao je hebrejski, učio bi napamet *Mevlud*...¹¹

Pačo Gričalo, sakarat, navodno je kazivao *Ustuvaniju*...¹²

Ludi Mujo, nosio je đevrek-turban, bio je bradat i omalešan. Djeca bi mu govorila “Daj nam za jednu akću brade”. Uvijek bi nosio i čitao nekakve *knjige slične* “*Melhemi*” i, iako lud, mnogo štošta je napamet naučio...¹³

⁷ Jedan sidžil obično je obuhvatao jednu do dvije godine. Redni brojevi pod kojima su zavedeni sarajevski sidžili ne prate uvijek hronološki godinu za godinom. Tako najraniji popis imovine s knjigama za period ove studije nosi datum 5. safer 1176/26. 08. 1762., a upisan je u sidžil br. 10, str. 89, dok se njemu prethodni sidžil br. 9 odnosi na 1768–1769. O sarajevskim sidžilima vidjeti naprijed citirani izvor u Gadžo-Kasumović, “O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”.

⁸ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1764-1804)*, prev. s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, 2. dop. izdanje (Sarajevo, 1987). Kao što je poznato, Bašeskija je bio pisar, imam i vjeroučitelj. U svome dućanu u Mudželitima pod Sahat-kulom sastavljao je pisma i razne vrste dokumenata, a popisivao je i “ostavštine umrlih građana”. O Bašeskijinom Sarajevu, uključujući svijet nauke i učenih, vidjeti: Kerima Filan, “Sufije i kadizadelije u Otomanskom Sarajevu”, *Anali XXIX-XXX* (2009), 183-196; Ista, “Life in Sarajevo in the 18th Century (according to Mulla Mustafa’s mecmua)”, in: *Living in the Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faruqi*, eds. Vera Constantini and Markus Koller (Leiden, Boston, 2008), pp. 317-345.

⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, 36.

¹⁰ Isto, 100.

¹¹ Isto, 127. Prema Kerimi Filan (“Life in Sarajevo in the Eighteenth Century,” p. 334) “Mustafa Zeher could speak the language of the Jews”. Ako Bašeskija piše da je je Mustafa Zeher “znao jezik Jevreja”, onda bi to prije moglo značiti da je znao ladino, tj. judeo-španski, a ne hebrejski, kako navodi Mujezinović.

¹² Bašeskija, *Ljetopis*, 131.

¹³ Isto, 134.

U *Melhemi* su jasni propisi uvijek, pa evo i sada se kaže da nema sigurnosti u Istanbulu, a na rubu *Melheme* sluti na kugu i ratove... U *Melhemi* piše da će otići; to jest umrijeti neki veliki vladar, a Allah najbolje sve zna!¹⁴

Prvi dan muharema nove 1191. godine dogodio se u ponedjeljak, a po pravilima moje knjige “*Melheme*” kada se prvi dan nove godine dogodio u ponedjeljak, onda to ukazuje na kugu, a Allah najbolje zna!¹⁵

Pogledao sam u *Melhemu* koja mi ukaza na kugu.¹⁶

Hadži Mehmed-Razi Velihodžić (Velihocaogli)...Svojom rukom je prepisao *Vankulin rječnik*.¹⁷

Delikanlija Begić (Bego-ogli), ljubitelj derviša. Prepisao je *Kaimijin Divan*.¹⁸

Nadalje, Bašeskija spominje *sohbet-halve*, sedmična kućna druženja prijatelja gdje se, nakon obavljenog namaza, zikra i učenja Kur’ana, čitalo iz knjiga.¹⁹ Napokon, na dva mjesta on piše o svome čitanju knjiga:

Šejh hadži Muhamed... Mene, ovog siromaha, jako je volio i *davao bi mi na čitanje knjige na arapskom jeziku* napisane, a i *druge knjige*.²⁰

U bilješci iz 1780. čitamo:

Nakon izvjesnog vremena, družeći se sa šejhom Sinanove tekije i *čitajući djela o tesavufu*, sve više sam se naslađivao... Nakon što sam savladao stvarne znanosti zaronio sam u nauku misticizma i razmišljajući danonoćno trudio sam se i nisam sustao dok mi se konačno ne otvoriše vrata. Eto, tako sam spoznao suštinu misticizma. Sve sam drugo napustio, jer mi se otkrila tajna i meni je poznata bitnost i stvarnih znanosti kao i misticizma²¹

Bilježeći vlastito čitanje na putu svoga duhovnog i intelektualnog sazrijevanja Bašeskija ipak ne navodi konkretna djela, već kaže općenito da je riječ o djelima na arapskom, ali i “drugim knjigama” – vjerovatno na drugim jezicima – te sufijskim djelima i djelima iz područja “stvarnih znanosti.” Uzimajući u obzir relativno mali broj izričito spomenutih knjiga u *Ljetopisu*, smatrali smo vrijednim prikupiti i podastrijeti podat-

¹⁴ Isto, 175.

¹⁵ Isto, 157.

¹⁶ Isto, 166.

¹⁷ Isto, 185. Za prikaz Velihodžićeve zbirke knjiga vidjeti: Mehmed Mujezinović “Biblioteka Mehmed-Razi Velihodžića, šejha i muderisa Husrev-begova hanikaha u Sarajevu,” *Anali V-VI* (1978), 65-82.

¹⁸ Bašeskija, *Ljetopis*, 315.

¹⁹ Isto, 174-5.

²⁰ Isto, 160.

²¹ Isto, 188.

ke o knjigama u privatnom vlasništvu Sarajlija u drugoj polovini 18. st. kao dopunu saznanja o životu u Bašeskijinom Sarajevu.²²

Inače, popisi imovine imaju tri dijela: uvodni dio sadrži podatke o umrloj osobi kao što su mjesto stanovanja, ime, titule, imena nasljednika, te datum unošenja popisa.²³ U drugome dijelu donosi se popis imovine i njena novčana vrijednost. Popis imovine počinje navođenjem pokretne imovine. Ako je umrli imao knjige, one se u većini slučajeva navode na početku, a ako je među knjigama bio jedan ili više primjeraka Mushafa, što je najčešće i slučaj, popis imovine počinje s Mushafom.²⁴ Nema sumnje da ovaj običaj odražava poštovanje prema pisanoj riječi u muslimanskoj kulturi općenito, a središnje mjesto Mushafa kao svetog teksta Kur'ana posebno. Iza toga slijedi navođenje ostale pokretne imovine, novca u gotovini, te nepokretne imovine. U trećem dijelu donosi se bruto vrijednost imovine, a nakon odbijanja dugova, raznih izdataka (npr. vjenčanog dara supruzi, oporuke i sl.), i sudskih troškova, upisuje se neto vrijednost imovine, te udio svakog od nasljednika.

Sudski popisi imovine i procjena njene vrijednosti pravljani su radi osiguranja šerijatom predviđene razdiobe među nasljednicima, ili pribavljanja novčane protuvrijednosti putem prodaje na dražbi (muhalefat), a koja bi se potom podijelila u skladu sa šerijatskim propisima.²⁵

²² Mujezinović je podatke iz nekrologija dopunio građom iz drugih izvora, uključujući kassam deftere, i naveo ih u fusnotama, dajući vrijednost imovine i ukupan broj svezaka knjiga, npr: "Mehmed-efendija Šesto, Nevesinjac (Nevesinli), star, visok, sofija, koji bi svijet upućivao na klanjanje, a inače je stalno upućivao druge", iza čega slijedi bilješka u fusnoti: "Sin je Mustafa-bega, iz Ivlakovali mahale. Imao je i 66 svezaka knjiga. Sidžil XVI, str. 143", *Ljetopis*, 134.

²³ Primjeri popisa imovine prema kassam defterima Sarajevskog suda u latiničnoj transkripciji i u prijevodu na engleski mogu se vidjeti u: Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables* (Tokyo, 1979).

²⁴ Pored imenice Mushaf, u tim popisima najčešće se koriste nazivi Kelâm-i ħadîm, Kelâmullâh, Kelâm-i 'izzet, Kelâm-i 'izzet hediyesi, a Kur'an gotovo nikako. Upečatljiv primjer vlasnika zbirke knjiga u kojoj nije bilo Mushafa jeste popis imovine imama mula Saliha sina Mustafa-ef., koji je imao deset naslova knjiga, sidžil (dalje S) 18/86 (19. džumadel-ahire 1190/05. 08. 1776). Teško je zamisliti da jedan imam nije posjedovao Mushaf, što opet pokazuje da knjige u popisima imovine nisu morale uključivati sve knjige koje je neka osoba imala. Tu je i primjer Ahmed-ef., sina hadži Ibrahima, koji je iza sebe ostavio 42 djela, ali ne i Mushaf: vidi S 15/64 (13. muhareme 1188/26. 03. 1774). Inače, navođenje novčane vrijednosti knjiga čini kassam deftere potpunijim izvorom za podatke o knjigama od dokumenata o uva-kuljenim knjigama koji tu vrijednost ne navode.

²⁵ Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, str. 41, 44. Prema Sabevu, u većini slučajeva imovina umrle osobe prodavana je na dražbi, a novac dijeljen među nasljednicima, Sabev, "Private Book Collections in Ottoman Sofia", p. 38.

OGRANIČENJA IZVORA

Prije prelaska na prikaz rezultata istraživanja potrebno je ukazati na ograničenja korištenih izvora. Najprije treba istaći da popisi imovine ne prikazuju sve vlasnike knjiga, pa prema tome ni sve knjige u vlasništvu Sarajlija u datom vremenu.²⁶ Kadija je vršio popis imovine u tri slučaja: 1) ako bi se nasljednici umrlog obratili sudu radi podjele imovine²⁷, 2) ako umrla osoba nije imala nasljednika, i tada bi kadija popisao imovinu i novac od njene prodaje predao u bejtul-mal, te, 3) u slučaju dugog odsustva ili nestanka neke osobe²⁸. Nemoguće je reći koji postotak stanovništva se obraćao kadiji za podjelu imovine. Suraiya Faroqhi smatra da je u kassam defterima zabilježen manji dio od svih slučajeva nasljeđivanja.²⁹ Određene kategorije stanovništva su vjerovatno nesrazmjerno zastupljene, npr. trgovci, pogotovo oni koji su umrli na putu.³⁰ U slučajevima kada je umrli potraživao dugove ili pak ostao dužan drugima, nasljednici su imali razloga da zahtijevaju sudsku podjelu imovine. Također, žene i siromašniji slojevi stanovništva su vjerovatno nešto manje zastupljeni u kassam defterima, jer su kod malog nasljedstva nasljednici imali razloga da izbjegnu sudsku podjelu koja je podrazumijevala plaćanje troškova, a time i umanjenje udjela u nasljedstvu. U nekim slučajevima, kada su pravni nasljednici umrlog ili nestalog bili rodbinski udaljeni ili u nejasnom srodstvu, svojim obraćanjem sudu isticali su i nastojali potvrditi svoje pravo na nasljedstvo. Ne možemo isključiti ni slučajeve izbjegavanja sudske podjele potaknute motivom uskraćivanja udjela malodobnih u nasljedstvu.³¹

Drugo ograničenje u izvorima tiče se naslova popisanih knjiga. Oni su uglavnom dati u skraćenom obliku (npr. *Dalā'il al-ḥayrāt* ili *Dalā'il-i šarīf* umjesto *Dalā'il al-ḥayrāt wa šawāriq al-anwār fī dīkr al-šalāt 'alā al-nabiyy al-muḥtār*), ili prema autoru, kako je to slučaj u navodima iz *Ljetopisa* u kojima Bašeskija spominje Bejdaviju, što je zapravo

²⁶ Vlasnik je za života knjige mogao darovati o čemu svjedoče vakufname. Za tri zbirke uvakufljenih knjiga vidjeti Hatidža Čar-Drnda, "Neki legati Osman-Šehdijine biblioteke", *Anali XV-XVI* (1990), 244-247.

²⁷ EP², vol. IX, p. 539: "The kadi registers also document cases of litigation, which might concern the division of an inheritance..."

²⁸ Isto, p. 540.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto. U obrađenim kassam defterima uočljiva je i veća zastupljenost osoba koje su poginule na vojnim pohodima.

³¹ Isto. Povjesničar šerijatskog prava dr Fikret Karčić smatra da slučajevi obraćanja sudu radi podjele imovine nisu bili tako rijetki, s obzirom na to da složenost pravila muslimanskog nasljednog prava iziskuje stručnu pomoć. (Razgovor s prof. Karčićem 25. aprila 2011.)

skraćeni naslov za tefsir Abū Sa‘īd ‘Abdullāh b. ‘Umar b. Muḥammad al-Bayḏāwīja, čiji puni naslov glasi: *Anwār al-tanzīl wa asrār al-ta’wīl*. U najvećem broju slučajeva radi se o poznatim djelima tako da njihovo prepoznavanje ne zadaje teškoće. Međutim, ima primjera da su knjige u vlasništvu neke osobe date zbirno, kao *kitab* ili *kutub*, bez navođenja naslovâ i vrijednosti. Takav je slučaj s 20 tomova knjiga hadži Mustafe, sina hadži Hasanova (*kitab cild 20*).³² Još je upečatljiviji primjer Lugavi-zade Ahmed-efendije, koji je, pored Mushafa, imao 135 tomova knjiga (*kutub cild 135*) u vrijednosti od 96.000 akči.³³ Kada se kao vlasnici knjiga javljaju nemuslimani, također se daje samo ukupan broj i vrijednost knjiga, bez naslovâ, vjerovatno zato što se radilo o knjigama koje su svojim sadržajem i pismom bile nepoznate kadiji, na primjer: Božo sin Laze, vlasnik devet kršćanskih knjiga (*mücellled esfâr-ı našârâ*).³⁴ Izuzetak od ovog pravila predstavljaju knjige Rafaela Jehuda koje su označene kao ljekarske (*hekîm kitapları*), vjerovatno zato što su bile pisane arapskim pismom, odnosno spadale u red šire poznatih ljekarskih djela.³⁵

Mnoge knjige bez naslova upisivane su na sljedeći način:

- 1) risale (mn. *resâ’il*) – poslanica, rasprava, knjižica. Tako se u zbirci Ibrahim-hodže, sina Abduldželilova, koja je sadržavala preko 50 svezaka, spominje 15 risala ukupne vrijednosti od 744 akče,³⁶ dok se u vlasništvu Durrije-kadun, kćerke hadži Husejn-efendije, nalazio se jedan svezak od 18 zasebnih risala (*resâ’il-i muteferriķa aded 18 cild 1*) u vrijednosti od 1.080 akči.³⁷
- 2) nusha (*nüsha*) – ispisan papir; knjiga. Ibrahim-ef., sin Husejnov, vlasnik je dvije nushe, od kojih je jedna dosta skupocjena, u vrijednosti od 1.200 akči.³⁸
- 3) medžmua (*mecmû’a*) – zbornik više djela uvezanih u jedan svezak; bilježnica. U vremenu obuhvaćenom našim istraživanjem

³² S 26/57-59 (posljednji dan muharrema 1201/22. 11. 1786). Vrijednost ovih knjiga bila je 2.400 akči. Popisi imovine u sidžilima citirani su tako da je prvo naveden broj sidžila, zatim stranica u sidžilu na kojima se popis nalazi, a potom je u zagradi naveden datum unošenja popisa, kosom crtom odvojen od datuma po gregorijanskom kalendaru.

³³ S 14/35-36 (6. džumadel-ahir 1186/04. 09. 1772.).

³⁴ S 11/133 (6. džumadel-ula 1184/28. 08. 1770.).

³⁵ S 22/235. Iz bilješke se vidi da je umro u Ćurčića hanu, dakle na proputovanju kroz Sarajevo, pa je njegov neveliki imetak pripao bejtul-malu.

³⁶ S 9/83 (10. ramazan 1182/18. 01. 1769). Iz nekog razloga, stranice sidžila br. 9, koje su kao i kod ostalih sidžila obilježene crvenom olovkom, idu straga naprijed. Postoji i paginacija upisana grafitnom olovkom, a u ovom slučaju to je str. 64.

³⁷ S 23/113 (21. ševval 1198/07. 09. 1784).

³⁸ S 16/157 (15. džumadel-ahir 1188/23. 08. 1774).

- zabilježeno ih je preko 50. Tako su u zbirci kadije Ismail-efendi-je između tridesetak svezaka knjiga ubilježene četiri medžmue.³⁹ Neka djela nazvana su sličnim pojmom, medžmea (*mecme'a*), kao što je slučaj sa zbirkom vratara (bevvâb) mula Hasana sina Husejnova.⁴⁰
- 4) defter – sveska, bilježnica. Mula Mustafa Sofo je među pedesetak knjiga imao nekoliko deftera, od kojih jedan veliki (*kebîr defter*) u vrijednosti od 360 akči.⁴¹

Ovi izrazi ponekad nose bliže određenje, prema području (npr. *kitâb-i tip perîşân*)⁴², prema jeziku (*türki risâle*) ili prema vjerskom sadržaju (*nusha-i naşârâ*).⁴³

- Jedan broj djela bez naslova dopunjen je nekim od sljedećih izraza:
- perîşân = raštrkan, razbacan. Tako se među knjigama pekara Hasan-baše nalazila raskupusana knjiga (*kitâb perîşân*),⁴⁴ a ponekad je knjiga opisana samo kao perîşân.⁴⁵
- nâtemâm = nepotpun. Na ovaj način označeno je više djela u zbirci nekadašnjeg sarajevskog muftije Mehmed-ef. Fojničanina.⁴⁶
- nuşşân = manjkav. *Nuşşân Fetâvâ-i 'Abdurrahîm*, djelo koje je, uprkos navedenoj manjkavosti, procijenjeno na 2.400 akči.⁴⁷
- nısf = polovina. U rijetkim slučajevima navodi se polovina vrijednosti neke knjige. Takav jedan slučaj predstavlja komentar na poznato pravno djelo Multeka (*nısf şerh-i Multekâ*).⁴⁸ Zanimljivo je da se u nekoliko slučajeva kao vlasništvo navodi pola Mushafa.⁴⁹

³⁹ S 16/150 (27. zul-hidže 1188/28. 02. 1775).

⁴⁰ S 16/41 (5. rebiul-evvel 1188/16. 05. 1774). Čini se da je u ovom popisu sedam naslova greškom dvaput uneseno, s obzirom da su cijene iste. To su sljedeći naslovi: Mecme'a cild [200 akči], Dîbâce-i Naḥv [210 akči], Şarḥ-i Maşâriq [286 akči], Def'a mecme'a [156 akči], Muḥtâr min al-fiqh [110 akči], Kâfi [216], te Def'a perîşân [186].

⁴¹ S 22/140 (21. džumadel-ula 1197/24. 05. 1784.).

⁴² S 16/6-7, datum upisa 15. rebiul-evvel, ali je godina nepotpuna, tj. 11_8. (hiljadu stotinu i osma?). Godina popisa imovine na prethodnoj stranici i dokumenta na sljedećoj je 1188., pa je popis bio unesen 26. 05. 1774.

⁴³ S 14/18 (13. safer 1186/16. 05. 1772).

⁴⁴ S 20/17 (16 zul-hidže 1192/05. 01. 1779).

⁴⁵ S 9/83, više puta (10. ramazan 1182/18. 01. 1769).

⁴⁶ S 11/104-5 (17. ševval 1184/03. 02. 1771).

⁴⁷ S 22/231-232 (19. šaban 1197/20. 07. 1783).

⁴⁸ S 18/162-5 (11. rebiul-ahir 1191/17. 05. 1777). Fikhsko djelo *Multaqâ al-abḥur*, autora Ibrâhîm b. Muḥammad b. Ibrâhîm al-Ḥalabîja (umro 956/1549) koristilo se kao udžbenik u našim medresama.

⁴⁹ S 8/82 i 29/144. Vjerovatno se radi o nedovršenom ili oštećenom prijepisu Mushafa. Ne treba zaboraviti da je Mushaf često bio posebno ukrašavan i ispisivan, te stoga i skupocjen, pri čemu je i nepotpun primjerak mogao biti naknadno dovršen.

Nepostojanje naslova za neke od popisanih knjiga znači da je nemoguće odrediti područja kojima su pripadale.

Napokon, neke knjige umjesto naslova nose samo predmetno određenje, npr. *tārīḥ* (pl. *tawārīḥ*) (knjiga historije), *luġat* (rječnik), *dīvān* (zbirka pjesama).

U najvećem broju slučajeva ne može se sa sigurnošću odrediti jezik popisanih knjiga. Navedeni primjeri ukazuju na izuzetke (*türkî risâle* i sl). Iako se jezik knjiga u popisima imovine obično ne navodi, neki primjeri gdje je jezik djela spomenut pokazuju da je takva podjela odveć pojednostavljena i zapravo neutemeljena. Tako, npr., na turskom jeziku imamo popisana djela iz područja nasljednog prava (*türkî şerḥ-i ferâ'iz*)⁵⁰, knjige fetvi (*türkî fetâvâ*)⁵¹; tefsira (*Tefsîr-i Yâsîn-i Şerîf tür-kî perîşân*)⁵², arapskog jezikoslovlja (*def'a türkî Kudûrî*)⁵³ i teologije (*Tercüme-i Eyyühe'l-veled*)⁵⁴. Bilježimo i jedan arapski komentar na Đulistan (*Şarḥ Gulistân 'arabî*)⁵⁵, te prijevod Attarove Pend-name (*Tercüme-i Pend-i 'Aṭṭâr*)⁵⁶. Iz ovih primjera se vidi da je turski jezik bio ne samo jezik uprave već je igrao i posredničku ulogu u prenošenju djela izvorno nastalih na arapskom i perzijskom.⁵⁷

Napokon, u rijetkim slučajevima nije moguće odrediti naslov djela usljed nejasnog rukopisa.

Treba spomenuti i to da se u popisima imovine mogu naći predmeti s tekstom, ali oni su u ovome prikazu izostavljeni. Tu se po brojnosti ističu papiri opisani kao *evrâḳ-i perîşân* ili *perîşân evrâḳ*, tj. raštrkani, razbacani papiri, te hamajlije.⁵⁸ Jednako tako nisu uključeni predmeti

⁵⁰ S 11/125-6, (24. safer 1184/19. 06. 1770) u vlasništvu kadije Jusuf-ef., sina Emin Mehmed-ef. Vrijednost djela iznosila ja 180 akči.

⁵¹ Tri takve knjige zabilježene su u imovini kapara h. Ibrahim-ef, sina h. Durakova, S 18/162-5 (11. rebiul-ahira 1191/17. 05. 1777). Dvije knjige su vrijedile po 420 akči, a jedna 132 akče.

⁵² S 14/56 (26. ramazan 1186/21. 12. 1772).

⁵³ S 21/121-2 (23. džumadel-ahir 1200/23. 04. 1786). Vrijednost djela bila je 246 akči.

⁵⁴ S 18/14-16 (21. rebiul-ahir 1191/29. 05. 1777). Vlasnik je Ismail-beg Dženetić (Cennetî-zâde). Vrijednost ove knjižice bila je skromnih 60 akči. Vidjeti također Kreševljaković, "Dženetići", *Izabrana djela* I, str. 362.

⁵⁵ S 25/100-2 (25. džumadel-ula 1200/26. 03. 1786). Knjiga je bila dio ostavštine Mehmed Razi Velihodžića. Vidjeti fusnotu 17.

⁵⁶ S 18/162-5 (11. rebiul-ahir 1191/17. 05. 1777).

⁵⁷ U jednom kasnijem popisu imovine bilježimo zbirku knjiga koja je uključivala prijevode Đulistana (*Gulistân tercümesi*) i Beharistana (*tercüme-i Behâristân*), vjerovatno na turski, S 48/72-75 (11. džumadel-ula 1223/05. 07. 1883).

⁵⁸ Zanimljivo je da su i one imale svoju cijenu koja je mogla biti vrlo visoka, kao npr. u popisu S 12/24-25 (23. rebiul-evvel 1183/27. 07. 1769), u kojem su ubilježene dvije srebrom ukrašene hamajlije, jedna od 12.000, a druga od 3.600 akči.

od drugih materijala, a koji su na sebi imali tekst, kao što su: pečatni prsteni, kvadranti,⁵⁹ nakit,⁶⁰ ikone,⁶¹ pokućstvo⁶² ili predmeti koji su u vezi s knjigama, pisanjem i naukom, poput torbica za nošenje *En'âma*,⁶³ svežnji papira, koža za izradu knjiga, peštahte, mastionice, pera i sl.

VLASNICI KNJIGA PREMA POLU, VJERI, ZANIMANJU I TITULI

Za razdoblje 1762–1787⁶⁴ u kassam defterima Sarajevskog suda ubilježena su 473 vlasnika knjiga, od čega 346 muškaraca i 127 žena. U sedam slučajeva bilježimo zajedničko vlasništvo dvije ili čak više osoba nad istim knjigama: tako je mula Abdullah ubilježen kao suvlasnik sedam djela sa Mustafa-bašom⁶⁵; h. Mustafa je imao najmanje 30 djela, a bio je suvlasnik još dva⁶⁶; pored dvije knjige koje su pripadale samo njemu, mula Ahmed je imao udio u 22 djela zajedno s bratom mula Mustafom i majkom Nefisa-hatun;⁶⁷ mula Mehmed je, uz sedam naslova, imao udio u pet drugih djela s bratom mula Abdullahom;⁶⁸ h. Ahmed je

⁵⁹ Tako npr. u imovini h. Mustafe, sina h. Ismailova S 17/160-3 (28. safera 1190/18. 04. 1776), pored tridesetak knjiga naveden je i kvadrant (*rub' tahtası*). O kvadrantima vidjeti: Jasminko Mulaomerović, "Kvadranti u Bosni i Hercegovini", *Analiz XIII – XIV* (1987), 227-240.

⁶⁰ Tako je, naprimjer, u popisu imovine Zejnebe, kćerke h. Alije upisano zlatno mašallah (*altından mâşallah*) u vrijednosti od 4.800 akči, S 22/119.

⁶¹ U zaostavštinama sarajevskih kršćana u kassam defterima česte su ikone (*taşvîr-i naşârâ*). Ikone mogu imati tekst.

⁶² Autor ovog teksta vidio je jedan primjer ispisa na starom bosanskom rezbarenom namještaju sljedećeg sadržaja: *Salâmât al-insân fi hifz al-lisân* (Čovjekov spas je u čuvanju jezika). Ovaj tekst nalazi se na dijelu pokućstva g. Asima Kalajdžića u Sarajevu.

⁶³ Ove torbice, ponekad izrađene od srebra i vrlo skupocjene, korištene su za nošenje zbirke probranih kur'anskih sura koje su započinjale surom *An'âm*, po kojoj su dobile ime. Zabilježili smo i slučaj upotrebe takve torbice u kojoj se nalazilo djelo *Menâsik-i hacc*, a pripadalo je hadži [praznina] sinu hadži Salihovom, koji je umro na otoku Rodosu pri povratku s hadža, S 19/159 (14. redžeb 1192/08. 08. 1778). Omer-aga, sin Džafer-begov, imao je *Dalâ'il al-ḥayrât* s torbicom procijenjen na 2.400 akči, S 22/269 (20. zul-ka'de 1197/ 17. 10. 1783).

⁶⁴ Najraniji korišteni popis imovine s knjigama u ovoj studiji je u S 10/89 (5. safer 1176/26. 08. 1762), a posljednji u S 27/120 (rebiul-evvel 1201/25. 12. 1787).

⁶⁵ S 13/64 (ševval 1185/januar 1772).

⁶⁶ S 17/160-3 (28. safer 1190/18. 04. 1776).

⁶⁷ S 22/187 (3. redžeb 1197/04. 06. 1783). Osim Mushafa, naslov ostalih knjiga nije poznat s obzirom na to da su navedene kao *kitab cild 6* i *kitab cild 15*.

⁶⁸ S 22/236-7 (poljednji dan šabana 1197/31. 07. 1783).

dijelio vlasništvo pet knjiga s bratom Mustafom,⁶⁹ a Osman-ef. s bratom Ataullah-agom;⁷⁰ munla Abdullah je, pored tri knjige, imao suvlasništvo u jednoj knjizi s bratom munla Salihom.⁷¹

Već smo rekli da ukupan broj žena vlasnica knjiga iznosi 127 ili oko 27% svih vlasnika knjiga.⁷² Najveći broj njih – 102 vlasnice, posjedovale su jednu knjigu, najčešće Mushaf. Dvadeset jedna ženska osoba imala je dvije do pet knjiga. Iza Mushafa, najviše su zastupljena sljedeća djela: *En'âm-i şerîf*, *Risâle-i Birgîvî*, *Mevlûd*, *Namazlık*, 'Amme džuz ili drugi džuzovi, te *Hilye-i şerîf*.⁷³ Po jednom se javljaju djela *Ğawâhir al-islâm*,⁷⁴ *Daqâ'iq al-aĥbâr*⁷⁵, *Tecvid-i Ķur'ân*⁷⁶, te jedan perzijski rječnik.⁷⁷

Tri vlasnice knjiga ističu se veličinom svojih zbirki. Durrija-kadun, kći hadži Husejn-ef. i žena Ibrahim-ef., imala je zbirku od 66 djela, od kojih su neka vrlo skupocjena: *Mushaf* (4.800 akči), *Durar*⁷⁸ (6.120), *Bazzâziyya*⁷⁹ (3.849), te *Muṭawwal*⁸⁰ (3.366). Čini se da preovlađuju pravna (*şakk, farâ'iz*) i gramatička djela i rječnici. Od književnih bilježimo *Yûsuf u Zuleyhâ* (480 akči), zbirku priča (*hikâyât*), dva djela iz područja medicine (*Tip Kalisûni-zâde, perîşân min tip*) i jedno iz astronomije (*Cedvel ez nucûm*). Ukupna vrijednost ove zbirke iznosi 41.124 akče, što je više od desetine ukupne vrijednosti imovine od 344.324 akče.

⁶⁹ S 22/238-9 (8. ramazan 1197/07. 08. 1783).

⁷⁰ S 22/268-9 (25. ševval 1197/23. 09. 1783).

⁷¹ S 25/128 (5. ramazan 1200/02. 07. 1786). Stranice sidžila br. 25 upisane su skraja. Grafitnom olovkom stranice su upisane slijeva nadesno, pa bi stranica ovog popisa bila 72-73.

⁷² Poređenja radi, žene su činile 14,8 % vlasnika knjiga u Solunu, Anastasiadou, str. 203. Od 183 vlasnika knjiga među stanovnicima Sofije, uključujući tri nemuslimana, bilo je 40 žena, tj. 21,85%. Sabev, str. 39.

⁷³ Opis vanjskog izgleda Božijeg poslanika Muhammeda u stihovima na turskom koje je spjevao Muḥammad Hâqânî (umro 1015/1606).

⁷⁴ S 10/77 (18. ševval 1176/02. 05. 1763) u vlasništvu Sakine, kćeri Mehmedove. Riječ je o vjeronaučnom djelu na turskom jeziku.

⁷⁵ S 17/8 (13. rebiul-evvel 1189/13. 06. 1775) u vlasništvu Zulkaide, kćerke Salihove. Puni naslov ovog djela trebao bi biti *Daqâ'iq al-aĥbâr wa ĥaqâ'iq al-i'tibâr*, što je turski prijevod djela *Daqâ'iq al-aĥbâr wa ĥaqâ'iq al-â'târ*.

⁷⁶ S 27/23 (11. šaban 1201/29. 05. 1787) u vlasništvu Merime, kćerke Osmanove.

⁷⁷ S 11/25 (12. safer 1184/07. 06. 1770) u vlasništvu Hamide, kćerke h. Salih-ef.

⁷⁸ S 23/113. *Durar* je pravno djelo *Durar al-ĥukkâm fî šarĥ ģurar al-aĥkâm* od Munla Ĥusrawa (umro 885/1480).

⁷⁹ *Bazzâziyya* je skraćeni naziv za zbirku fetvi poznatu kao *al-Ķâmi' al-Waĝîz* ili *al-Fatâwâ al-Bazzâziyya* čiji je autor Ĥâfîzuddîn Muḥammad ibn al-Bazzâzî,

⁸⁰ *Muṭawwal* je komentar Sa'duddîn al-Taftazânîja (umro 739/1338) na *Talĥîş al-miftâĥ* iz arapske stilistike autora Muḥammad b. 'Abdurrahmâna al-Qazwînîja (umro 791/1389).

Tatlja, kći Sulejman-efendije je iza sebe ostavila 25 djela, među kojima i jedan skupocjen primjerak Mushafa (4.740 akči), zatim djela iz teologije, logike, arapske gramatike, perzijske književnosti (*Gulistân* i *Pend-nâme*), dva rječnika, jedan vrijedan svezak fetvi (1.000 akči), te jedno djelo iz medicine (*risâle-i tîp*).⁸¹

U već spomenutom slučaju tri suvlasnika istih knjiga navodi se Nefisa-hatun, i njezina dva sina. Njihove zajedničke knjige činio je Mushaf od 2,400 akči, te 21 svezak knjiga bez naslova (*kitap cild 6* i *kitap cild 15*) u vrijednosti od skromnih 3,800 akči.⁸²

Za razliku od muškaraca, ženske osobe čija imovina je zavedena u kassam deftere uglavnom ne nose neku titulu. Njihov društveni položaj bilo bi moguće odrediti analizom titula njihovih muževa i očeva, kada su ih oni nadživjeli.⁸³

Već smo spomenuli da skoro svi muškarci vlasnici knjiga imaju neku titulu ispred svoga imena.⁸⁴ Međutim, popisi imovine ne daju uvijek zanimanje umrle osobe. Ponekad se u nasljedstvu osoba čije zanimanje nije navedeno nalazi alat nekog zanata, ili velike količine neke robe, ali to ne mora biti pouzdan pokazatelj zanimanja. Naravno, jedna osoba je mogla imati više titula ispred imena: terzija hadži Hasan-aga, sin Mahmudov, koji je umro na Sredozemnom moru putujući na hadž, a iza sebe je ostavio sedam knjiga.⁸⁵

Granice zanimanja nisu morale biti jasno određene. Bašeskija je izučio za kazaza od majstora Šahinbašića, koji je i sam bio i kazaz i imam jedne sarajevske džamije.⁸⁶ Ako pogledamo zanimanja koja su izričito

⁸¹ S 19/165 (4. šaban 1192./ 28. 08. 1778).

⁸² S 22/187 (3. redžeb 1197/04. 06. 1783). U slučaju muslimanskih stanovnica Sofije, od 40 vlasnica knjiga njih 34 imalo je jednu knjigu, a preostalih šest posjedovalo je tri do šest knjiga. Sabev, str. 43.

⁸³ Zabilježeni su rijetki primjeri vlasnica knjiga za čije očeve nije navedena titula, kao npr. u sidžilu br. 8 u slučaju sljedećih osoba: Aiša, kći Osmanova (str. 130), Fatima, kći Ahmedova (str. 83), i Merima, kći Ahmeda sina Ramazanova (str. 82). Anastasiadou iznosi mišljenje da su žene vlasnici knjiga u Solunu naslijedile knjige iza smrti muža (str. 222). Međutim, u slučajevima kada je muž nadživio ženu, jasno je da se radi o knjigama koje su pripadale isključivo toj osobi. U slučaju Durrije-kadun, izgleda da se radilo o ženi udatoj za alima, a kćerci alima. Bila je iz imućne porodice, s obzirom na to da joj je otac hadžija, i bila je udata u imućnu porodicu jer joj je i svekar bio hadžija. Njezina biblioteka sa vrijednošću 41.124 akče je predstavljala više od desetine ukupne vrijednosti imetka.

⁸⁴ Istu pojavu vidimo u Solunu, Anastasiadou, str. 208.

⁸⁵ S 18/88-9 (21. šaban 1190/05. 10. 1776).

⁸⁶ *Ljetopis*, str. 5. Bašeskija spominje i Saliha Čelebiju, imama i kazaza (str. 75), zatim mula Ahmeda Sičaniju (Sicani), kovača i prepisivača mushafa (str.60).

navedena kod sarajevskih vlasnika knjiga, vidjet ćemo da su zastupljena u sljedećem broju:

kazazi – 7; berberi i kožari (debbâğ) – po 6; kadije – 5; čizmedžije, krojači, kazandžije i sarači – po 4; abadžije, pekari, kauččije i trgovci (tacir) – po 3; kapari (arakıyacı), nožari, imami, kaligrafi, obučari, kušakčije, taščije – po 2. Jednom se javljaju osobe ovih zanimanja: stolar (doğramacı), poštar (menzilci), čokadžija, bakal, vratar (bevvab), učitelj (muallim-i sibyân), fenjerdžija, kalajdžija, bojadžija, muderis, muezzin, potkivač konja (nalbant), gvožđar (timurdžija), tutundžija, zildžija i kujundžija.

Neka zanimanja mogu označavati zanatliju koji izrađuje određene predmete ili trgovca koji te predmete prodaje. Primjerice, zildžija znači zanatliju ili trgovca koji izrađuje predmete od tuča i mjedi. Iz ovoga slijedi da je broj trgovaca među vlasnicima vjerovatno bio veći nego je to izričito navedeno u popisima koje smo istraživali. Od ostalih titula javljaju se: hadžija – 96; baša – 84; mula – 57; efendija – 31; aga – 29; beg – 12; spahija – 10; alemdar i hodža – po 5; čelebi i sejjid – po 4; hafiz – 3; derviš, munla i serdengečdija⁸⁷ – po 2; muftija, bašeskija, dizdar, kalfa-baša, serdar, seratik,⁸⁸ fahru'l-e'imme, muselim, paša i zaim – po 1.

Kako se iz ovog prikaza vidi, među vlasnicima su ljudi različitih zanimanja. Neki primjeri pokazuju da osobe čije zanimanje je vezano za knjige i pisanje, poput kadija, imama i sl. Ne moraju imati velike zbirke knjige, i da ih nadmašuju neki trgovci ili zanatlije. Samo sedam muških osoba navedeno je bez ikakve titule.

U kassam defterima je nemali broj slučajeva popisa vrijednosti imovine nemuslimana, koji su mogli imati različite pobude za obraćanje kadiji. U razdoblju koje je obuhvaćeno ovim istraživanjem zabilježeni su i sljedeći vlasnici knjiga:

Božo sin Laze, vlasnik devet kršćanskih knjiga (*mücelled esfâr-ı naşârâ*),⁸⁹ Pavo sin Bože, vlasnik jednog deftera (*mücelled defter*)⁹⁰; Pero/Petra sin Jovana/Ivan, vlasnik 4 kršćanska spisa (*nuşâ-i naşârâ*);⁹¹ Istijan (?) sin Marka, vlasnik dvije kršćanske knjige (*sıfr-ı naşârâ*)⁹²; Rafael Jehud koji je imao više ljekarskih knjiga;⁹³ Aleksa sin Živka,

⁸⁷ Pripadnik posebnih odjela janičarske vojske.

⁸⁸ Vojni zapovjednik.

⁸⁹ S 11/133.

⁹⁰ S 13/14.

⁹¹ S 14/17-20.

⁹² S 14/24.

⁹³ S 22/235.

vlasnika više primjeraka kršćanskih suhufa (*ṣaḥâ 'if-i naṣârà*)⁹⁴; Solomon sin Muse, vlasnik jedne knjige.⁹⁵ Dakle, od sedam vlasnika, pet je kršćana, a dva Jevreja. Svi su muškarci.⁹⁶

ZBIRKE KNJIGA PREMA VELIČINI

Pojam “zbirka knjiga” treba uzeti uslovno. Istraživani popisi obuhvataju vlasništvo najčešće jedne knjige. Radi prikaza brojnosti djela u pojedinim zbirkama napravljena je sljedeća tabela:

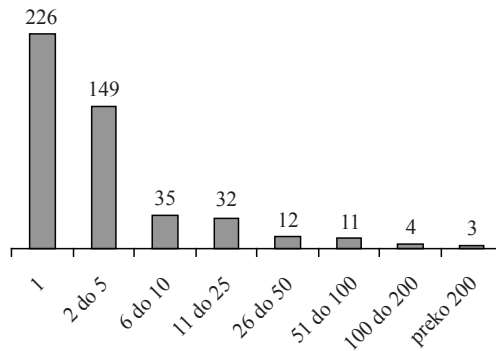

Tabela daje pregled zbirki razvrstanih prema broju djela. Najveću zbirku imao je hadži Mehmed-ef. Fojničanin, bivši sarajevski muftija. Ona je uključivala 237 djela.⁹⁷ U njoj su najbrojnija pravna djela, naročito zbirke fetvi. Tu su i djela iz perzijske književnosti (Đulistan, Buzstan, Pend-nama te nekoliko risala na perzijskom). Zanimljivo je da je u ovoj zbirci i djelomični prijevod *Psaltira* (*Tercüme-i cuz'-i Zebûr*), vjerovatno na turski jezik. Sljedeća zbirka po broju uključenih djela bila je vlasništvo Ibrahim-efendije, kapara (arakıyacı). U njegovoj zbirci bilo je bilo 219 djela ukupne vrijednosti 212.162 akče.⁹⁸ Treća po brojnosti je zbirka Mehmed Razi Velihodžića od 205 djela.⁹⁹

⁹⁴ S 22/241.

⁹⁵ S 24/28-30.

⁹⁶ Od 183 vlasnika knjiga u Sofiji za period 1671-1833, trojica su bili muškarci nemuslimani. Sabev, str. 39.

⁹⁷ S 11/104-5. O ovom muftiji vidjeti: Sejfidin Kemura, *Sarajevske muftije od 926.-1519. do 1334.-1916. god* (Islamska dionička štamparija, 1334./1916.) str. 14, 15; Bašeskija, *Ljetopis*, str. 46, 104. Poređenja radi, najveća zbirka među stanovnicima Soluna sastojala se od 129 djela (Anastasiadou, str. 220), ali spominje se i zbirka od 131 knjige u vlasništvu nekog trgovca Emin-age, Anastasiadou, str. 231. U Sofiji je to bila zbirka od 159 djela. Sabev, str. 47.

⁹⁸ S 18/162-5.

⁹⁹ Mehmed Mujezinović “Biblioteka Mehmed-Razi Velihodžića, šejha i muderisa Husrev-begova hanikaha u Sarajevu,” *Anali V-VI* (1978), 65-82.

ŠTAMPANA DJELA

Razdoblje popisa knjiga u našem istraživanju jest doba rukopisne knjige. Iako je prva osmanska štamparija Ibrahima Muteferrike djelovala 1727–1796/97. godine,¹⁰⁰ tokom 64 godine svoga postojanja radila je svega osamnaest godina i za to vrijeme odštamala 24 knjige. Prvo štampano djelo Muteferikine štamparije bio je Vankulijev rječnik. U popisima imovine bilježimo Vankulijev štampani rječnik u vrijednosti od 7.740 akči, jedino djelo u obrađenim popisima za koje se izričito kaže da je štampano (*basma*). Ovaj primjerak pripadao je *fahru 'l-e'imme* Husejn-efendiji, sinu Mustafe, i to kao najskupocjenije djelo u njegovoj zbirci od oko 60 djela.

U nekoliko popisa spominju se novine (*cerîde*) bez naslova. Imali su ih Bolo-zade h. Husejn u vrijednosti od 150 akči,¹⁰¹ Ali-ef., sin Ishakov,¹⁰² te Numan-ef., sin h. Sulejman-ef.¹⁰³ U vlasništvu Dženneti-zade Ismail-bega, u njegovoj 41.156 akči vrijednoj zbirci od 97 djela ubilježena je *Cerîde-i Mesnevî*.¹⁰⁴ Nismo mogli doći do podatka o postojanju takvog lista.¹⁰⁵

NOVČANA VRIJEDNOST KNJIGA

Vrijednosti knjiga koje su navedene u proučanim popisima su najčešće od 20 do 30 akči. Među njima su većinom djela o podučavanju o vjeri, koja čitaoce uvode u osnove vjere i vjerske prakse, poput današnjih ilmihala, ali je bilo i onih knjiga čija je cijena bila znatno viša, te usporediva s vrijednošću najskupljeg nakita i pokućstva.

Nekim od popisanih djela nije moguće odrediti vrijednost, budući da je u jednome uvezu ponekad bilo uključeno više djela. Postoje slučajevi u kojima je uz neku knjigu pridružen još neki predmet uz nju, kao što su

¹⁰⁰ EI², vol. VI, pp. 800-801.

¹⁰¹ S 12/54-55 (14. zul-ka'de 1183/11. 03. 1770).

¹⁰² S 16/42 (džumadel-evvel 1188).

¹⁰³ S 13/74 (2. zul-ka'de 1185/06. 02. 1772).

¹⁰⁴ S 18/14-16, popis datiran 21. rebiul-ahira 1191., tj. 29. maja 1777. Popis imovine ovog Dženetića, uključujući knjige, donosi i: Hamdija Kreševljaković, "Dženetići: prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini", *Izabrana djela* I, str. 361-368.

¹⁰⁵ Kreševljaković je pročitao ovaj naslov kao *Cerîde-i Mesnevî*, Isto, str. 361.

Bašeskija bilježi u svome *Ljetopisu*: "Pojaviše se novine", *Ljetopis*, str. 69. Ovdje je Bašeskija upotrijebio riječ *gazete* (podatak dobiven od dr. Kerime Filan). Mujezinović navodi u fusnoti da je u popisu imovine mudželita Saliha iz 1790. godine ubilježen list *Savt-i Istambol*.

torbice za nošenje *En'ama*.¹⁰⁶ Ponekad se daje zajednička vrijednost za Mushaf i rahle, na kojima je stajao pri učenju.¹⁰⁷

U istraženim popisima knjiga ima 445 Mushafa. Oni su redovito navedeni na početku popisa i njihove su cijene uglavnom najviše. To je razumljivo s obzirom da je prepisivanje i opremanje Mushafa u muslimanskoj kulturi smatrano uzvišenom sakralnom umjetnošću, pa su u tome korištene posebne vještine i skupocjeni materijali.¹⁰⁸ Međutim, veliku vrijednost mogla su imati i druga djela. U sljedećoj tabeli dano je dvanaest knjiga najveće novčane vrijednosti izražene u akćama:

1. Kelam (24.000)¹⁰⁹; Mushaf-i šerîf (24.000)¹¹⁰
2. Tefsîr Qāđi Bayđawî 19.080¹¹¹
3. Wanqulî 16.806¹¹²
4. Fetāvā-i Abdurrahîm 14.640¹¹³
5. Mushaf-i šerîf 14.400¹¹⁴
6. Kelâm-i kadîm 13.320¹¹⁵
7. Hidāya al-bidāya 12.960¹¹⁶
8. Wanqulî 12.030¹¹⁷

¹⁰⁶Npr. čizmedžija Nezir-baša, sin Ibrahimov, imao je, pored Mushafa od 720 akći, i En'am s torbicom (*En'âm-i šerîf me'a kîse*) u vrijednosti od 3.420 akći S 20/20 (prvog muharrema 1193.). Više o en'am lucima vidjeti u Bojana Radojković, *Filakteriji, enamluci, pripojasnice* (Beograd, 1974).

¹⁰⁷S 27/174; S 28/114; S 30/17.

¹⁰⁸Martin Lings, *Splendours of Qur'an Calligraphy and Illumination* (Thesaurus Islamicus Foundation, 2005).

¹⁰⁹S 18/162-165.

¹¹⁰S 15/67-69 (7. muharema 1188/20. 03. 1774), vlasnik hadži Durak-zade hadži Ibrahim-ef. Vidjeti također: Nagata, *Materials*, p. 15.

¹¹¹Isto.

¹¹²S 25/100-102. Vankulijev rječnik je nastao kao prijevod rječnika *Tāğ al-luğa wa šihāh al-'arabiyya* arapskog leksikografa Abū Našra al-Ġawharîja. Ovaj rječnik je dopunjavan, obrađivan, sažiman i preveden na turski i perzijski. Turski prijevod nazvan je po prevodiocu Mehmedu b. Mustafa al-Wânî Wânqulîju (umro 1000/1591).

¹¹³S 11/104-105. Zbirka fetvi koju je sastavio 'Abdurrahîm-efendi Munteşî-zâde Brusâlî (umro 1128/1715.).

¹¹⁴S 11/26. Mushaf je pripadao Misri Vefâ'i hattat el-hadž Hasan-efendiji, jednom od dvojice kaligrafa zabilježenim u popisima.

¹¹⁵S 16/137 (15. zul-hidže 1188./16. 02. 1775).

¹¹⁶S 11/125-126 (24. safer 1184/19. 06. 1770). Vjerovatno se radi o poznatom fikskom djelu od Burhanuddîn 'Alî b. Abû Bakra al-Marginânija al-Ĥanafija (umro 593./1196). Djelo je pripadalo kadiji Jusuf-efendiji, sinu Emin Mehmed-ef.

¹¹⁷S 18/162-165 (11. rebiul-ahir 1191/ 17. 05. 1777).

9. Durer şerh-i Gurer 12.000¹¹⁸
10. Fetāvā-i Abdurrahīm 12.000¹¹⁹
11. Kelām-i kađīm 9.600¹²⁰

Na osnovi datoga prikaza vrijednosti knjiga, jasno je da njih određuju umjetnička izvedba, tehnička oprema, rijetkost, opseg i zanimanje i brojnost njihovih mogućih kupaca. U nekim slučajevima knjige su imale značajan udio u ukupnoj vrijednosti ostavine. Rukaja, kći h. Mustafina, žena Osman-bašina, imala je Mushaf čija je vrijednost bila 1.680 akči. Ta vrijednost, u usporedbi s uobičajeno procijenjenim vrijednostima Mushafa nije naročito velika. Ipak, ona je više od jedne desetine ukupne vrijednosti njezinog imetka, koji je procijenjen na 14.798 akči.¹²¹

Iz proučavanih popisa moguće je zaključiti da broj i vrijednost knjiga često ne odražava društveni položaj vlasnika niti njegovu učenost. Tako je, naprimjer, kadija Jusuf-efendija ostavio iza sebe svega 20 djela.¹²² S druge strane, ukupan imetak Osman-hodže, sina Mehmedova procijenjen je na svega 5.992 akči, a u njemu ipak bila i jedna knjiga, *Gulşen-i rāz*.¹²³

Kako je vidljivo iz istraživanih popisa, različiti prijepisi jednog djela mogu imati različite vrijednosti. Takav je slučaj s djelom *Hadīqat al-su'adā'*, koje se u istoj zbirci javlja u dva prijepisa: jednome je procijenjena vrijednost 1.920 akči, a drugome 174 akče.¹²⁴

DJELA PREMA BROJNOSTI

Treba istaći da prilikom sastavljanja tabele u razmatranje nisu unijeta djela koja su umjesto naslova navedena pod nekim od općih pojmova. Tako je zabilježen 51 rukopis djela označenog pojmom *fera'iz*, što je opća oznaka za različita djela u vezi s nasljednim pravom. Nadalje, 36 rukopisa označeno je pojmom *inşa* ili *munşe'at*, što je oznaka za uzorke različitih pisama.¹²⁵ S obzirom na to da pojam

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ S 22/231-232 (19. šaban 1197/20. 07. 1783).

¹²⁰ S 22/230 (posljednjeg dana šabana 1197).

¹²¹ S 11/112 (17. zil-hidže 1184/03. 04. 1771).

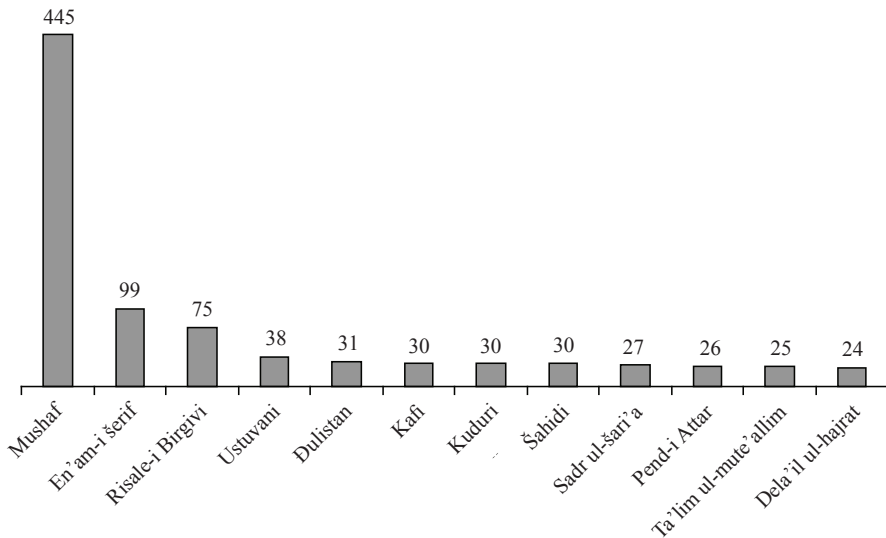
¹²² S11/125-6 (24. safer 1184./19.06.1770.).

¹²³ S 12/11 (22. safer 1183/27. 07. 1769).

¹²⁴ S 18/14-16 (21. rebiul-ahir 1191/29. 05. 1777). Vidjeti također: Kreševljaković, "Dženetici", str. 361.

¹²⁵ O ovoj vrsti literature kao povijesnom izvoru vidjeti: András J. Riedlmayer, "Ottoman Copybooks of Correspondence and Miscellanies as a Source for Political and Cultural History", *Acta Orientalia* 1-2, vol. 61 (2008), 201-214.

risala može označavati raspravu, poslanicu ili cijelo djelo, u prikaz najčešćih rukopisa u istraživanim popisima nisu uključeni rukopisi koji su imenovani samo tim pojmom. Njih je 114. Isti je slučaj i s rukopisima koji su imenovani pojmom *medžmua*, koji može značiti zbirku, hroniku ili bilježnicu. Među istraživanim popisima su 84 medžmue.

ZAKLJUČAK

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se osamdeset i osam sidžila, cjelovitih zapisnika šerijatskog suda Sarajeva. Među sudskim dokumentima u tim zapisnicima su i popisi imovine koja ostaje iza umrlih građana. Popisi obuhvataju različitu imovinu, pa su cjeloviti odrazi načina života, kulture i društvenih razlika među građanima. Takve popise sud je pravio samo u onim slučajevima, kada su za to postojali izričiti razlozi – zahtjev nasljednika, spor među nasljednicima, te maloljetnost ili nepostojanje nasljednika.

U imovini koja je imenovana u tim popisima česte su i zbirke knjiga. Kada postoje, zbirke knjiga su navedene na prvom mjestu popisane imovine. Među tim ostavinskim dokumentima 472 njih ima i popise knjiga. Budući da su popisi knjiga unošeni u sudske dokumente samo u izuzetnim slučajevima, jasno je da broj knjiga u privatnim zbirka-ma građana Sarajeva i okolice morao biti znatno veći. Zato proširenost i uloga knjige u kućama stanovnika Sarajeva u trećoj četvrtini 18 st.

može biti samo djelomično prikazana na osnovi istraživanih podataka u sudskim protokolima.

Prema navedenom, moguće je reći da postojeći popisi knjiga daju važne podatke o kulturi i njenim sadržajima u Sarajevu u vremenu od 1762. do 1787. Učestalost knjiga u popisima svjedoči o hijerarhiji pisanih izvora. Mushaf je, što je razumljivo, redovito na prvome mjestu. Njegova procijenjena vrijednost je uglavnom najveća jer su kaligrafska umijeća i postupci opremanja knjige u slučaju Mushafa najsloženiji. Kada se sadržaji i vrijednost zbirke promatraju u odnosu na društveni položaj njihovih vlasnika, moguće je ustvrditi da je nasljeđivanje i korištenje knjiga nadilazilo uske staleške granice. Pored kadija, hodža i muderisa, kao vlasnici knjiga javljaju se zanatlije, trgovci, i domaćice.

Mula Mustafa Bašeskija je u svome *Ljetopisu* dao brojna zapažanja i podatke u Sarajevu od 1746 – 1804. Pored ostalog on spominje i knjige za koje se osobno zanimao ili su ih drugi imali i proučavali kao važne sadržaje obrazovanja i nauke. Naslovi koje Bašeskija spominje susreću se i istraživanim popisima, pa rezultati ovdje predstavljenog istraživanja nadopunjuju sliku života u Sarajevu koja je ocrtana u Bašeskijinom *Ljetopisu*.

KNJIGE I NJIHOVI VLASNICI PREMA KASSAM DEFTERIMA SARAJEVSKOG SUDA 1762.–1787.

Sažetak

Na osnovu popisa imovine umrlih (kassam defteri) u članku su predstavljene knjige i njihovi vlasnici među stanovnicima Sarajevskog kadiluka za razdoblje 1762.–1787. Na početku je ukazano na ograničenja izvora, a potom dat opći prikaz 472 vlasnika knjiga prema polu, vjeri, zanimanju i titulama. Prikazane su zbirke knjiga prema veličini, zatim najraširenije i najskupocjenije knjige, te štampana djela i novine. Data je tabela djela prema njihovoj brojnosti u ovim popisima.

BOOKS AND THEIR OWNERS BASED ON KASSAM DEFTERSOF SARAJEVO COURT 1762–1787

Summary

Based on the property lists (kassam defters) of the deceased inhabitants of the Sarajevo kadilik, the article presents books and their 472 owners for the period 1762–1787. After identifying the limitations of

the sources, the article presents book-owners according to their gender, religion, profession and title. Books are analyzed in terms of the size of book-collections, the most widespread and the most expensive books, printed books, and magazines. The list of works is given according to their number in these defters.

Key words: cultural history, history of book, private collections, Sarajevo, 18th century, kassam defters.